

Lita aldrig på handelsmän från sveariket. Tjuvar är de allihopa!

Det hände sig att jag tog en öl med Bengt garvare. Då kom plötsligt Olof silversmed förbi ute på stredet. När han såg oss sitta över ett bord med dryckeskannor slog han sig ner och tittade långtansfullt på det skummande innehållet.

”Det är en skam det som hände i morse”, frustade han. ”Kunde aldrig tro att man skulle uppleva något sådant här i vår stad. Kommer ni ihåg den där köpmannen som kom hit för några dagar sedan? Han med det där utseendet som alla svear har, liten och tjock med fula öron och öldrucket ansikte.”

Nu blev det en myckenhet av nickande vid bordet. Precis så var det ju – det visste väl alla hur folket uppe i tassemarkerna norr om Skåne såg ut.

”Han fick en av sina tunnor kontrollerad vid stadens våg och den höll rätt mängd och därför stämpelades den med stadens stämpel. Så kunde han ju använda den i sin egen handelsbod och sälja korn i rätt mängd. Vet ni vad han gjort?”

Olof såg sig omkring och slickade sig om munnen. Han plirade med ögonen och log som den silver-skälm han är.

”Förresten kostar det en kanna öl om ni vill ha reda på det!”

När väl ölkonan ställt en fylld träbägare på bordet fann Olof tiden mogen att fortsätta sin berättelse.

”Han lät ta sönder tunnan och ta bort en av trälaggarna när han satte ihop den igen. Då blev ju tunnan mindre men den var fortfarande stämplad med stadens märke!”

”Men kungens fogde måste väl ha gripit honom? Hänger han redan i galgen utanför staden?”

”Näh! Han seglade i väg i natt. Och det skeppet var nog tungt lastat!”

Bakgrunden: Handel och köpmanskap i vikingatid och tidig medeltid

Handel mellan människor har existerat sedan urminnes tider. Ursprungligen har det troligtvis varit frågan om byteshandel av nödvändiga varor eller av varor i form av gåvor för att markera eller upprätthålla vänskapliga förbindelser. Senare övergick varudistributionen till ett mera profitföretagande där mellanskillnaden var den vinst som skapade köpmannens välstånd.

Ett exempel på tidig handel i sydvästra Skåne är den flinta som man under bronsåldern bröt i stora gruvdrifter i Södra Sallerup öster om Malmö. Denna flinta bearbetades sedan till flintverktyg och sådana har återfunnits långt norrut i Sverige. Handeln med varor som kom till Norden från andra hållet, från Centraleuropa och Medelhavsområdet, var redan under bronsåldern intensiv; inte minst när det gällde import av metallegeringen brons. Alltsedan 700-talet f.Kr. känns en handelsvara som gick åt andra hållet, från Norden söderut, den magiska bärnstenen. Denna bärgades runt Östersjöns kuster. I t.ex. berättelsen om Odysseus irrfärder på hemväg från Troja nämnde den antike författaren Hesiodos ”folket bortom nordavinden” som hade den åtråvärda bärnstenen.

Hur själva handeln i det forntida Skandinavien tedde sig kan vi emellertid bara gissa oss till. Inga skrivna detaljberättelser finns bevarade. Denna brist av information gäller även under hela vikingatiden. Troligtvis har det varit en fjärrhandel i mycket liten skala. Någon eller några har gått samman om ett skepp och så har man begivit sig ut för byteshandel. Detta

fordrade att man hade unika varor att byta med men också att man kunde byta till sig begärliga varor. Vilka var då de unika varorna som nordborna hade och som man kunde byta med? Skinn fanns överallt i Europa. Så också bin som producerade vax. Matvaror fanns överallt. Saltet var dyrt varför fiskhandel inte kan ha förekommit. Järn fanns likaså på många platser. Exempel på de fåtal varor som inte fanns utanför Norden var täljsten från Norge som det kunde tillverkas grytor av. Behovet för unika nordiska varor i stor skala utomlands kan faktiskt inte ha varit särskilt stort. Intresset för byteshandel måste istället mera ha legat hos nordborna; att man kunnat få hem mera lyxbetonade varor som t.ex. dyrbart kläde, vin och salt.

Först genom uppkomsten av kuststäder eller stadsliknande samhällen, dit mängder med människor samlats, måste det ha uppstått ett större internationellt behov för varor från länderna runt Östersjöns stränder. I brist på egna eller endast få producenter av livsmedel fordrade en stad t.ex. en omfattande handel med just sådana varor. Det är under dessa omständigheter inte märkligt att Danmarks största exportvaror under 1100-talet var korn och sill. Bland andra nödvändiga varor för en dåtida stad kan nämnas en så till synes trivial sak som ved. Det dagliga vedbehovet för kanske tusen stadsbor måste ha varit enormt. Som exempel kan nämnas att längre fram i tiden, under 1400-talet, skapades i Skåne två småstäder, Båstad och Luntertun (senare Ängelholm). Dessa uppstod troligtvis som utskeppningsorter för vedförsörjning-

Silverskatter med mängder av arabiska mynt är vanligt förekommande i Sverige.

Vid utgrävningar i Löddeköpinge i Skåne har man påträffat denna skeppsrising från vikingatiden. Foto Bengt Almgren, LUHM.

en till det då kraftigt växande Köpenhamn. Tusentals skutor med ved från Hallandsås skogar har årligen stått för transporterna mellan dessa städer.

Under slutet av 700-talet och början av 800-talet verkar det som om de stadslänkande samhällena runt Östersjöns kuster uppstod. Här finner vi Hedeby och inte långt därifrån Ribe i Jylland, Wolin i Polen, Birka i Mälaren, Paaviken på Gotland och Novgorod vid de ryska flodsystemen. Samtidigt uppstod i Skåne de s.k. köpingarna. Köpingarna var de olika skånska bygdernas internationella handelsplatser mot havet. Här kunde de inhemska bönderna möta de köpmän som ägde skepp och hade kontakter bortom havet. Utgrävningar i några av dessa köpingar daterar dem till i runda drag perioden 800 - 1000. Samstämmigheten i tid mellan etableringen av de äldsta städerna runt Östersjön och etableringen av dessa köpingar är säkert ingen tillfällighet. Likheten med Skånes två nya städer på 1400-talet och den stora staden Köpenhamn finns där. En storstad har genererat långväga handelskontakter med mindre och lokal handelsorter som kunnat förmedla för staden viktiga varor. Att dessa handelsplatser för fjärrhandel legat ute vid kusterna säger sig självt. Skeppen har ju varit en förutsättning för denna fjärrhandel.

En del av handeln över Östersjön under slutet av vikingatiden har emellertid säker också inte enbart bestått i att tillgodose konsumtion i dessa tidiga kuststäder. Även transithandel, dvs. handel med varor som var på väg till längre bort liggande mål, har säkert förekommit. Begärliga lyxvaror har forslats via de ryska floderna, ut över Östersjön ner till Hedeby, som ligger där Jylland är som smalast, och vidare till Nordsjön, England och Frankrike. Så har det alltid

hävdats i den historiska litteraturen och så har säkert också varit fallet. Frågan är bara om denna långväga handel har varit så omfattande som man gjort gällande och om varorna hela tiden forslats med skepp. Landsvägar från Östersjön vidare söderut fanns det säkert i riklig mängd redan vid denna tid.

Även lokal handel baserad på landtransporter har givetvis varit vanlig. Vad det gäller Skåne känner vi från slutet av medeltiden ett flertal så kallade årsmarknader. Detta var årligen återkommande marknader vilka inträffade på bestämda platser i Skånes inland och under olika tider. På detta sätt kunde handelsmän möta upp på flera marknader utan att dessa kolliderade i tid. Med stor sannolikhet har dessa officiella marknader en historia som sträcker sig långt tillbaka i tiden, troligtvis före städernas uppkomst i Skåne på 1000-talet och framåt. Enligt en notering i Malmö stadsbok från 1504 fanns det följande skånska marknader: Tre högars marknad i Lund, Grevie marknad på Bjärehalvön, Tommerups marknad på Österlen, Vä marknad och Åhus marknad, Lund marknad och Luntertun marknad vid Skälderviken.

Lund hade således två marknader. Detta märkliga förhållande kan troligtvis kopplas samman med att Lunds föregångare varit Uppåkra och att marknaden på denna plats kallats just Tre högars marknad. I diskussionerna om det äldsta Lund har sedan slutet av 1500-talet hela tiden figurerat en speciell marknad – ”Tre högars marknad” – som skulle ha existerat redan långt före stadens tillkomst. Herman Chytræus berättar 1599 i sin ”Monumenta Scanensia” om ett hedniskt kultställe, bestående av en ljuvlig lund med många klara källor som fordom skulle ha funnits i trakten av tre högar öster om staden. Dit strömmade

folket samman för att dyrka de tre gudarna Tor, Oden och Frigga, vilka stod som bilder på högarna.

Mogens Madsen nedtecknade vid samma tid en tradition som då fanns att: ”det säges att engelsmän fordom i stora skaror för köpenscaps skull strömmat samman till denna trakt av Skåne och särskilt till Lund, där det då långt före Malmös och Köpenhamns grundläggning skall hava funnits en bekant handelsplats.”

Att ”Tre högars marknad” mycket väl kan ha varit en marknad som har sitt ursprung långt innan staden Lunds uppkomst tyder namnet på. Även om det i dag endast finns två högar vid Uppåkra kyrka har det nämligen här ursprungligen funnits tre. Rester efter den sedan länge försvunna tredje gravhögen har avslöjats vid de arkeologiska undersökningarna. I samband med Lunds uppkomst flyttade man helt enkelt in den urgamla marknaden till staden samtidigt som man skapade en speciell marknadsdag för domkyrkans helgon S:t Laurentius. Denna inföll den 10 augusti medan den gamla marknaden hölls under våren strax efter påsk.

En av de tidigast omtalade marknaderna i Skåne var Halör marknad som hölls i början av sommaren. Marknadsnamnet med ändelsen ”ör” visar att marknaden hölls på en udde eller näs i Öresund. Halör bör vara identiskt med Lilla Hammars näs, alltså området invid Fotevikens Museum. Det äldsta omnämmandet av marknaden finns i Färöingasagan, nedskrivet under 1100-talet. I den berättas att Trond från Färöarna

besökte platsen och att detta var den största årliga marknaden i Skandinavien. Här träffade Trond också kung Harald Blåtand varför episoden måste ha skett innan kungens död ca 986.

Halörmarknad omtalas också i Olaf Tryggvesons saga. Kungens skald begav sig en sommar till marknaden och träffade här den mäktige Sigvald jarl. Vid det danska inbördeskriget år 1134 attackerades Halör marknad den 4 juni. Den sista gången som marknaden omtalas är året 1196. Ett antal upprorsmän från Norge träffades då här under sommarmarknaden: ”Där på ören reste de ett parti, som snart fick mångfaldiga anhängare; bland andra deltog också ärkebiskop Erik (från Nidaros) i den färden; därpå drog de med detta parti till Norge; då var också Erling Jarls son Sigurd med, och många andra mäktiga män. Detta parti kallades för ”Bagler”.”

Viktigt att konstatera var att Halör marknad hölls i början av sommaren. Den kan således inte ha varit en sillmarknad eftersom sillen gick till i Öresund först under hösten. Varför denna handelsplats varit så viktig kan i stället bero på att det var här, vid Skånes horn, som köpmän från öst mötte köpmän från väst – att det främst varit frågan om en landningsplats i den långväga transithandeln.

Om handel i de tidiga städerna

Redan de tidiga skånska städerna har fått sin stadsrätt av kungen. I speciella privilegier fick dessa kungliga förhållningsregler men också rättigheter att själva, givetvis med kungens samtycke, skapa sina egna

En av de tre gravhögarna i Uppåkra vilka troligtvis gett upphov till namnet ”Tre högars marknad”.

Medeltida bronsstaty av S:t Laurentius i Lunds domkyrka. Helgonet firades med en egen marknadsdag i staden.

lagar och förordningar. Varje stad hade sitt eget så kallade "omland", dvs. bygden runt staden. Genom att skapa sig en ensamrätt när det gällde handeln och hantverket i detta omland kunde en stads köpmän och hantverkare hävda sig och skapa vinster. Bönderna var tvingade att föra alla varor som man ville sälja till stadens torg och här sälja dem till stadens köpmän. Bönderna var samtidigt förbjudna att handla med utländska köpmän, vare sig dessa fanns i städerna eller hade begivit sig ut på landsbygden. I all handel skulle alltså stadens köpmän agera som mellanhand.

De äldsta torgen i städerna var ofta förlagda till en bestämd huvudgata. En sådan huvudgata finner man alltid i de äldsta kuststäderna. Denna, som gick parallellt med stranden, tjänstgjorde också som torg. Torggatan hade ofta beteckningen "Allmänningsgata". I Trelleborg från sent 1100-tal fanns en sådan, den senare "Algatan". I Malmö, grundat troligtvis 1254, kallades huvudgatan för "Allmänningsgatan", senare förvanskad till den kortare versionen "Adelgatan". Handeln utmed dessa gator fick endast ske inom de områden som markerades med uppresta stenar, s.k. "skallestenar". Påträffades till staden inresta bönder som handlade med borgarna utanför dessa markerade gränser fick båda parter betala dryga böter. Allt var nämligen uppgjort så att alla borgare skulle ha möjlighet att se varorna utan att någon skulle kunna smyga sig till några fördelaktigare köp genom snabba affärer. Att många trots detta försökte göra sina

köp direkt innanför stadsportarna, men utanför skallestenarna, vittnar t.ex. bevarade räkenskaper över inkasserade böter över s.k. "forprang".

Hur bestämde man då vilka mått- och viktenheter som skulle gälla i en stad? Man använde sig av s.k. "likare". I anslutning till stadens torg fanns en större och mindre våg med stadens bestämda viktmått. Här fanns också ämbar som innehöll de bestämda volymenheterna och här fanns ett längdmått för den alnenhet som gällde i staden. Sedan var det upp till var och en köpman att stämna av sina egna måttredskap mot dessa fastställda mått.

Givetvis har både kung och kyrka försökt få till ett enhetligt måttssystem, s.k. "rikslikare", som skulle gälla i hela riket. Detta lyckades man dock inte med. Det var ju av intresse att både den världsliga såväl som den andliga makten inte blev lurad på skatteintäkter. I den svenska konungsbalken från medeltiden heter det att "en pundare, ett bisman och en spann skall ganga om allt riket". Det skall dock noteras att i denna bestämmelse begreppet "allt riket" endast avsåg städerna. Ärkebiskop Andreas Sunesen i Lund fastställde i början av 1200-talet hur stora tiondesköpporna skulle vara för Skåne. I Danmark omtalas 1283 den järnmåttstock som kung Christoffer införde; troligtvis en metallikare för den själländska alnen vilken kungen hoppats skulle kunna gälla i hela riket.

Önskemålen från riksledningen kom emellertid till korta. Varje stad fick sina privilegier av kung eller kyrka, rättigheter som man med en egoistisk frenesi slog vakt om. Det viktigaste för varje stad var att man på stadens torg använde de av staden fastställda måttnormerna. I Magnus Erikssons stadslag från 1300-talet fastställdes att respektive stad skulle utse två män att inneha stadens stämplarna. Stämplarna användes att märka köpmännens måttsatser när dessa stämts av mot stadens eget måttssystem.

Ett flertal äldre uppgifter om olika stadslikare finns. År 1560 finner vi t.ex. i en officiell provvägning det gamla Skara kopparbesman samt Vadstenas och Örebro besman, alla av olika vikt. Även volymmåttan har varit olika orter emellan. Mätenheterna var tunnor, spannar och skäppor, men hur mycket rymde var och en? Stockholms officiella spann, som känns från 1400-talet, ställdes t.ex. 1540 mot Hälsinglands spannlikare. Fyra stycken Hälsinglandsspannar fordrades att fylla en tunna som rymde två stycken Stockholmsspannar.

Hälsinglandsspannen var en lokal likare som brukades i ett större område än enbart en stad. Redan på 1400-talet känner vi några sådana regionslikare.

Staden Goslar i Hartz grundades på 900-talet och blev rik på silvergruvorna i det närbelägna Rammelsberg. Silverfyndigheterna skapade rika borgare. Här en medeltida skulpterad man ur vars ända det kommer ut mynt.

Mest berömd är de s.k. Rydaholmsmått. För hela Växjö stift beslutades vid denna tid något så unikt som att ”ingen haver annen vikt och bismare, skeppe eller aln än Rydeholms”. Dessa likare förvarades i Rydaholms kyrka. På Gotland fanns tidigt ett enhetligt längdmått, Gotlandsalnen. Inte mindre än tre medeltida originallikare av järn finns bevarade för denna aln. Två av dessa graderade järnstänger hänger dessutom på ursprunglig plats i Hemse och Stånga kyrkor. På Stångalikaren läses inskriptionen ”Thitta ier ret gota eln”. Den gotländska alnen har legat mellan 55.12 - 55.40 cm.

Om silvermynt

I många skattfynd från vikingatiden finns arabiska mynt i stor mängd. De har utifrån sitt silvervärde varit värdefulla. Frågan är emellertid hur dessa mynt med sina obegripliga tecken använts i Skandinavien? Definitivt inte som vi använder mynt i dag. Kanske har de brukats som betalningsmedel utifrån sin vikt? Många mynt är brutna eller klippta vilket tolkats så att man knipsat av mynten för att få rätt vikt när mynten lades i de små balansvågar som fanns. Detta är emellertid mindre troligt eftersom redan ett helt, dåtida mynt var lövtunt och av ringa vikt. Troligare är att denna delning av de arabiska mynten ägt rum redan innan de som silversamlingar kom till Norden.

Att man helt enkelt delat ett mynt och på detta sätt fått smärre valörer.

Den enormt rika förekomsten av arabiska silvermynt i Norden under vikingatiden hänger samman med två saker. Nordborna skapade på 800-talet kontakter med de arabiska länderna och Bysans. Araberna hade samtidigt stora silvergruvor i Tasjkent och Samarkand. Nordbornas handelsvägar gick över de ryska floderna i öster men också via landvägen över Polen söderut. Under 900-talet minskar dock antalet arabiska mynt för att nästan helt upphöra omkring år 1000. Detta hänger bl.a. samman med ett fynd orsakat av en häst! Vid mitten av 900-talet råkade en häst med sin ryttare slå upp en grästuva i bergsområdet Rammelsberg i tyska Hartz. Berget under tuvan glimmade av silver. Så berättas det åtminstone i gamla skrifter. Silverbrotten i detta område skulle under lång tid ge enorma mängder av den begärliga råvaran.

På 990-talet började de nordiska kungarna med egen mynttillverkning. Förslagorna för dessa äldsta nordiska mynt är de engelska s.k. ”cruxmynten”, dvs. de har på ena sidan ett likarmat dubbelkors med texten CRVX. Till skillnad från Danmark och Norge är de svenska mynten också försedda med uppgifter om

Stadsvägaren i arbete vid stadens officiella väg. Teckning från 1420-talet.

Myntslagare i arbete. Mannen till höger stansar ut runda silverbleck och till vänster präglas dessa till mynt. Kopparstick från tidigt 1500-tal.

myntorten – Sigtuna. En dansk mynttyp bär texten ZĒEN REX AD DNER och GODPINE MAN DNER dvs. ”Sven kung av Danmark” och ”Godwine, myntmästare i Danmark”. Var Godwine har arbetat vet vi inte, kanske i Roskilde, kanske i Lund. Dessa båda städer hade nämligen fungerande myntverkstäder i varje fall redan under 1020-talet.

Ytterligare en mynttyp finns som med stor sannolikhet börjat präglas i Danmark så tidigt som på 970- eller 980-talen. Dessa silvermynt har på ena sidan ett sirligt mönster, på andra ett kors. De skiljer sig avsevärt från de senare mynten. Dessa första försök på myntslagning här hemma har således skett under Harald Blåtands regeringstid. Två större fynd av dessa mynt finns från Jylland, ett från Fyn och två från Skåne. Ett fynd från Södra Sandby består av 55 mynt medan ett annat från Baldringe norr om Ystad innehåller 50 exemplar. Till dessa ska också läggas ett litet myntfynd i nära anslutning till det förmodade myntverket i Lund. Denna lilla silverskatt, det äldsta i sitt slag i Lund, består av två mynt från Harald Blåtand före 986, ett engelskt Ethelredmynt (976-1016), ett av Otto III (983-996) samt fyra stycken av Otto III och Adelheid (991-995).

År 1018 blev den engelske vikingakungen Knut den store ensam dansk regent efter det att brodern Harald dött. Knut är den förste kung som med säkerhet slog mynt i Skåne. I England hade man vid denna tid

tillverkat silvermynt med kungens bild på ena sidan och ett kors på den andra. Bilderna omgavs av en instämplad text. Liknande mynt började nu Knut den store slå i Lund. På ena sidan läses CNVD REX IN DANOR och på andra sidan ASCETEL MO LVNDI, alltså ”Knut Danmarks kung” och ”Ascetel, myntmästare i Lund.”

Påträffade myntstamplar visar att myntverket i Lund bör ha legat strax söder om domkyrkan och nordväst om Stortorget. Inte mindre än tre stamplar har hittats vid olika utgrävningar. Den yngsta är använd under den svenske kungen Magnus Erikssons regeringstid (1332-1360) medan den äldsta är från Kristofer I tid (1252-1259). Området ligger i anslutning till kungsgården och till Lunds troligtvis äldsta träkyrka, Clemenskyrkan. Även om myntstamparna inte är från vikingatiden är detta sannolikt också platsen för Knut den stores myntsmedja.

Från denna tid, alltså med början en bit in på 1000-talet, har det troligtvis också funnits en myntningsplats i Borgeby vid Löddeköpinge. Vi befinner oss då i kungarna Sven Estridsens (1047-1074) och en av hans söner Knut den heliges (1080-1086) regeringstider. Namnen ”BURG” och ”BORBI” på mynten antyder platsen. En samtida mynttyp har myntningsorten ”GORI” instämplad. Vissa forskare vill härleda denna till Gylle nära Trelleborg. Här fanns ju också en känd kungsgård. Exakt vad ordet GORI står för är dock osäkert.

Hur användes då dessa äldsta mynt som tillverkats här i Norden? Mängden mynt kan ju knappast ha va-

Lundamynt från Knut den stores tid. Foto Bengt Almgren, LUHM.

rit så stor; den bör endast ha täckt bara en bråkdel av handelns behov. Källorna tiger men kanske ska man inte se den första mynttillverkningen kopplad till handel och köpenskap. Kanske hade dessa silvermynt, präglade på kungens order i ett fåtal myntverkstäder i några av hans kungsgårdar, i första hand haft ett symbolvärde i den makthierarki som fanns? Överst satt kungen och under sig hade han i sjunkande skala sina betrodda män i sin stora hird. Tjänstgjorde kanske de första nordiska mynten enbart som gåvor och ersättning från kungen till sina lojala män? Genom den instämplade bilden av kungen och hans kungatitel blev mynten också nästan som en form av trohetsdokument. Tanken är slående och det skulle också förklara varför mynttillverkningen vid vissa kungsgårdar igångsattes samtidigt i de nordiska länderna. Den ena kungamakten ville inte vara sämre än den andra.

När silvermynten började komma igång som ett mera användbart betalningsmedel uppstod också falskmynteriet. Redan i romarriket utdömdes hårda straff för denna typ av brottslingar; gruvarbete eller korsfästning. I en lagtext från år 438 e.Kr. angavs straffet till att bli levande bränd på bål. I England förekom redan på 900-talet en omfattande falskmyntning. Visserligen var varje mynt tunt och vägde endast runt 1 gram men med sämre silverhalt kunde stora vinster göras. Falskmyntare blev så vanliga att Henry I år 1125 bjöd in falskmyntare till ett stort julgille i Winchester. Gillet slutade dock inte alltför festligt. Var och en togs avsides och deras högra hand höggs av. Från Danmark möter vi också falskmyntaren i de äldsta lagarna. Det var ”halslös gärning och domsmål om man sätter ambolt och stämpel och slår penning utan kungens tillåtelse eller bud”. Straffen var raffinerade. Ett var att den ertappade fick dricka smält bly!

Under sen vikingatid och medeltid låg det i både kungamaktens och kyrkans intresse att ha kontroll över mynttillverkningen för att dra ekonomisk vinning av denna.

Detta häfte är framtaget av Fotevikens Museum 2010.
Redaktör: Sven Rosborn.

AmaProf

